

Januari 1944

Niet omkijken. Rustig lopen. Gewoon doen. Toons hart bonkt in zijn borstkas, maar aan de buitenkant is er niets aan hem te zien. Dat weet hij zeker. Onwillekeurig laat hij zijn handen even over de sluiting van zijn jas glijden. De knopen staan net iets meer gespannen dan anders, omdat hij een extra trui aan heeft. Dat is alles.

Hij haalt diep adem, doet zijn kraag omhoog en steekt de handen in de zakken van zijn jas. Hij loopt zo kalm mogelijk. Uit zijn ooghoek denkt hij Hans te zien, maar ze geven allebei geen teken van herkenning. Hans slaat een zijstraat in. Heel goed. Precies zoals Hans daarstraks om twaalf uur zei: ‘Vanaf nu is het ieder voor zich. Hoe meer we uit elkaars buurt blijven, hoe veiliger het is.’

Toon loopt het dorp uit, in een lange rechte lijn. Even flitsen zijn gedachten naar een halfuur geleden. Raar om thuis te eten zonder iets te zeggen. Gewoon met vader, moeder en een paar van de kleintjes aan tafel. En dan weer om vijf voor een de deur uit, net als iedere dag. Alleen eerst snel naar boven voor die extra trui en een briefje op zijn hoofdkussen dat hij niet meer terugkwam.

Hij kijkt onopvallend om zich heen. Mensen op weg van huis naar werk, een slagersjongen op de fiets, een vrouw die de stoep veegt. Niets aan de hand. Voor hen niet.

Zijn lijf tintelt. Al zijn zenuwen staan op scherp. Af en toe ziet hij een bekende. Gewoon groeten. Normaal doen. Als hij aandacht trekt, kan iemand zich hem straks herinneren. Hoe minder mensen weten dat ze hem op dit tijdstip hebben zien lopen, hoe beter.

‘Juffrouw Martens!’ Hij tikt tegen zijn denkbeeldige pet.

Ze glimlacht even, maar ze heeft haar hoofd er zo te zien niet bij. Denkt zeker aan haar zieke moeder. Weet hij. Wat weet hij niet sinds hij op het distributiekantoor werkt?

Het vriest. Dat dit midden in de winter gebeurt, maakt het niet makkelijker.

Hij moet opschieten. Het dorp uit. Voor het donker moet hij een schuilplaats vinden, en tegen vieren begint het al te schemeren. Hij heeft dus hooguit drie uur.

De vrouw van de bakker trekt de verduistering al voor de ramen van de winkel. Het brood is zeker op. Ze knikt naar hem. En hij knikt terug.

Op de brug over het kanaal komt hem een oorverdovend ratelende boerenkar tegemoet. Zijn ogen vliegen naar de overkant. Nergens een Duitser te zien. Mooi zo. Nu is het niet ver meer naar het bos. Man, wat zou hij dat laatste stuk graag sprinten. Weg van het dorp, weg van de mensen. Als een bekende hem nu ziet, weet die dat hij hier op dit tijdstip van de dag niets te zoeken heeft. Maar hij doet het niet. Hij klemt zijn tanden op elkaar en wandelt in een rustig tempo naar de rand van het bos.

Zodra hij weet dat hij uit zicht is, begint hij te rennen. Opschieten, door moet hij. Soms staat hij even stil om op adem te komen, en hij blijft om zich heen kijken of hij niemand ziet. Dat heeft Hans gezegd. Altijd scherp blijven. Nooit verslappen.

Toon kent het bos door de wandelingen die hij de laatste maanden gemaakt heeft. Daar staat een vervallen schuur. Is

dat wat? Nee, te dicht aan de weg. Hij moet het vakantiehuisje zien te vinden, dat hij afgelopen week heeft ontdekt. Waar was het ook al weer?

Steeds dieper loopt hij de Oosterhoutse bossen in. Dan herkent hij ineens weer de plek waar hij vorige week was. Hier links, bij die vreemd scheve berk. Dat zandpad af... Het is achter dat rijtje dennen.

Hij blijft even staan en haalt opgelucht adem. Hij heeft zich niet vergist. Een smal paadje leidt naar het houten vakantiehuisje. De luiken zijn dicht in afwachting van de volgende zomer. De deur is op slot, maar hij had niet anders verwacht. Hij maakt een luik open en even ziet hij zichzelf in de weerspiegeling van het raam. Het donkere kortgeknipte krulhaar, de wijduitstaande oren, zijn bril. Dan tikt hij met zijn elleboog de ruit in. De scherven vallen rinkelend naar binnen en Toon wacht of er ergens uit het bos een reactie komt.

Nee. Voorzichtig steekt hij zijn hand tussen de punten glas door om de grendel van het raam weg te schuiven. Nu kan hij makkelijk naar binnen. Hij stapt over de vensterbank het huisje in.

Het is gelukt. Hij heeft een plek waar hij voorlopig kan onderduiken. De spanning in zijn borstkas verandert van een drukkende in een aangename. Het eerste deel is achter de rug.

Hij veegt de glasscherven aan de kant en gaat op onderzoek uit. Aan de muur hangt een kalender van vorig jaar. Hij pakt hem eraf en slaat de platen om.

Het is januari 1944. Precies een jaar geleden kwam hij in Oosterhout. Hij grinnikt. Dat hij nu zou moeten onderduiken had hij toen nooit kunnen denken.

Oorlog op het seminarie

Een jaar eerder. Toon stond buiten, op het terrein van het seminarie. Het was nacht, maar aan de horizon lichtten de vechtende vliegtuigen op. Ze schoten op elkaar met vuurwapens vanaf de vleugels. Het waren geen gewone kogels. Hun schoten maakten vlamme banen door de donkere lucht. Goed, zeg. Ja, nog een keer! Nu explodeerde een vliegtuig en vielen de brandende stukken naar beneden. Hopen dat het een mof was!

‘Raak!’ gilte een jongen vlak bij hem. ‘Dat die moffenpiloot maar hard op zijn gezicht mag donderen!’

Toon huiverde. Door het roepen van de jongen stond hij weer met beide benen op de grond. Voor zijn voeten, aan de andere kant van de buxushaag, begon de rest van de wereld. Aan deze kant was alles strak aangeharkt, bijna niets was toevallig. Er hingen zelfs geen slierten nevel zoals daarginds boven de weilanden. Het rook hier naar paddenstoelen, maar de lucht kwam van de andere kant van de heg.

Daar was het chaos. De luchtgevechten waren het bewijs dat het oorlog was, al twee jaar; dat buiten het internaat het leven doorging.

Hij was zeventien, het was oorlog, en het schieten van deze vliegtuigen was het enige dat hij er sinds lange tijd van merkte. Hij keek naast zich. Daar stonden zijn klas- en schoolge-

noten. Allemaal eenzame eilandjes naast elkaar. Hun leven vond buiten de werkelijkheid plaats, in het isolement van het kloosterleven. Waarom? Zij moesten hier toch voorbereid worden op een leven in de wereld?

Toon haalde diep adem. Het greep hem de laatste tijd steeds meer naar de keel. Wat moest hij hier? En waarom was hij niet dáár?

‘Zo hé!’ mompelde de jongen naast hem. ‘Gek dat je niets hoort, terwijl het zo dichtbij lijkt.’ Toon wierp een blik zijwaarts. Gerard heette hij, maar hij wist niet meer van hem dan zijn naam. Wie kende hij hier wel? Van sommigen wist hij zelfs niet hoe ze heetten.

Ze zagen er voor een buitenstaander precies hetzelfde uit, die jongen en hij. Ze waren even oud, hadden kortgeknipt haar, en dezelfde kleding: overdag een witte blouse, donker jasje, stropdas, donkere zwarte kousen, tot hun zestiende een korte broek, en ’s avonds dezelfde nachthemden.

Toch was er een verschil. Toon glimlachte in zichzelf. Hij begreep waarom ze niets hoorden, en de andere jongen niet.

‘Komt door de windrichting,’ legde hij uit.

De jongen knikte. ‘Kun jij zien wie er wint? De Duitsers of de Engelsen?’

Toon schudde zijn hoofd. Hij zou niet weten waaraan. Hoe zou hij meer kunnen weten dan die jongen?

‘De Engelsen zijn blijkbaar niet sterker dan de Duitsers. Anders had die oorlog nooit zo lang geduurd.’

Pater Aloysius kwam naast hen staan. ‘Recreatie is voorbij.’

Recreatie duurde tot half negen. Dan was het avondgebed voor de kleintjes. Niet dat ze die ooit zagen; zij zaten aan een ander *cour*, een ander plein van het gebouw.

Vierdeklassers en hoger hadden na half negen nog drie kwartier om in stilte in de studiezaal door te brengen, en dan was hun avondgebed. Tijdens de recreatie mochten de

jongens van het seminarie zelf weten wat ze deden. Nou ja, zelf weten... Ze mochten een boek uit de bibliotheek kiezen, houtsnijwerk doen of een brief naar huis schrijven.

Nietszeggende verhalen aan een familie die bijna abstract voor hem was, zo weinig zag hij ze. Hij ondertekende ze keurig: 'Met de meeste hoogachting A.C.J. Kramer.'

Sinds de luchtgevechten bezig waren, keken ze met elkaar naar de vliegtuigen aan de horizon. Met hun neus tegen de glazen wand, maar nooit aan de andere kant ervan. Zou Gerard dat ook zo voelen, of zou het hem niet kunnen schelen?

'Heren, we gaan naar binnen.' Pater Aloysius klapte één keer in zijn handen en op dat teken draaiden de jongens in de tuin zich als één man om. Drie aan drie liepen ze in de richting van het schoolgebouw. Pater Aloysius begeleidde hen naar de studiezaal. Als makke schapen zochten ze een plaatsje aan een van de houten tafels, maar niet hetzelfde als gisteren. Zo ging het daar.

Nooit waren de leerlingen alleen, en ook nooit samen met een ander. *Amitiés particulières*, bijzondere vriendschappen, waren verboden. Er werd alles aan gedaan om te zorgen dat ze die niet kregen. Als ze wandelden, was dat in lange rijen drie aan drie naast elkaar. Altijd liep je naast twee anderen, nooit dezelfde. Zo leerde je niemand beter kennen. Toon had dus geen vrienden en hij kon zich niet herinneren wanneer hij er voor het laatst een had. Hij woonde hier al vijf jaar. Dit was al vijf jaar zijn wereld.

Hij keek op, recht in de ogen van pater Aloysius. De pater hoefde niets te zeggen. Zijn blik zei genoeg. En daarna gleeed die verder van de ene leerling naar de andere. Zijn waakzaamheid verslapte geen moment.

Toon zuchtte. Hij pakte zijn Franse boek en schrift, sloeg een willekeurige bladzij op, opende zijn schrift en stak de achterkant van zijn pen in zijn mond. Hij boog zijn hoofd, zo-

dat het leek alsof hij werkte. Hij moest nadenken. Daar kreeg hij nauwelijks de tijd voor.

En als hij even tijd had, leek het alsof zijn hersens niet meer wisten hoe ze zelfstandig moesten functioneren. Nu ook weer. Hij wist dat hij een probleem had, maar hoe hij het op moest lossen... geen idee. Wat hij wilde, durfde hij zelfs niet hardop te denken. Hij voelde de ogen van de pater prikken. Goed, dan schreef hij wat op. Dat zag er nog echter uit. Langzaam liet hij zijn pen over het blad glijden, terwijl hij nog steeds niet wist wat er kwam te staan.

Voor hij eruit was, ging de bel. Tijd voor het avondgebed. Elk moment was hier van minuut tot minuut ingevuld. Hoe kon een mens zo ooit tot een goede gedachte komen? Met een klap sloeg hij zijn boek en schrift dicht. Pater Aloysius ging voor in het gebed en even later mompelden brave jongensstemmen om hem heen allemaal hetzelfde. Als vanzelf deed Toon mee. Het ritme zat er diep ingebakken. Hoe kon je hier ooit iets anders doen dan wat de rest deed?

Bedtijd voor de middelste cour, de klassen 3 en 4. Vijftig jongens schuifelden een vaste route, ieder op weg naar zijn plaats in de slaapzaal. Vijftig ijzeren ledikanten met een nachtkastje ernaast, en een stoel aan het voeteneind; allemaal zagen ze er precies hetzelfde uit.

Toon trok zijn kleren uit. Snel. Het was koud en de haartjes op zijn armen stonden omhoog. Kippenvel. Hij vouwde zijn kleren op, legde ze op de stoel en trok zijn nachthemd aan. Hij gleed tussen de stugge koude lakens en legde zijn handen keurig op de dekens.

Pater Theophilus, de klassenleraar, liep langs de bedden en bleef langer dan anders bij dat van Toon staan. O nee. Dit betekende een gesprek. Toons borstkas voelde meteen zwaar, alsof de pater er persoonlijk een zak zand had opgelegd. Onzin. Dat was toch nergens voor nodig? Theophilus was stok-

oud, maar wel aardig. Hij werd tenminste niet zo snel kwaad als Aloysius.

Zwijgend keek de pater Toon aan. In zijn donkere ogen was iets van bezorgdheid te zien. Zijn blik was alleen maar vriendelijk. Langzaam nam de beklemming in Toons borst af.

‘Kramer, loop even mee.’ De pater draaide zich om naar de gang. Toon gleeed uit bed en liep op blote voeten achter zijn klassenleraar aan. In zijn rug prikten de ogen van negenenveertig medeleerlingen. Toon kon zich niet herinneren wanneer er ooit een leerling uit de slaapzaal werd gehaald. Nu was voor iedereen duidelijk wat hij zelf allang wist. Pater Theophilus zei het hardop zodra ze op de gang stonden.

‘Kramer, je hebt een probleem.’ Toon knikte. Dat wist hij ook.

‘Ik dacht dat het wel over zou gaan, dat je alleen een moeilijke periode had.’ Theophilus leunde tegen de kale muur in de gang. ‘Dat geloof ik nu niet meer. Sinds de zomer haal je geen enkel goed cijfer en al onze eerdere gesprekken hebben niets uitgehaald. Wat is er aan de hand?’

De kou van de vloer trok langzaam via Toons voeten omhoog. Zijn knieën begonnen ongecontroleerd te trillen. ‘Ik voel geen roeping,’ zei hij keurig. Over deze zin had hij al honderd – nee, duizend keer nagedacht, maar dit was de eerste keer dat hij hem uitsprak.

‘Eerst toch wel.’ De pater praatte zacht, bijna fluisterend om de andere leerlingen niet te storen. ‘Waarom wilde je eerst wel priester worden?’

‘Dat kwam door mijn ooms. Een is missiepater in Indië, de ander in Brazilië. De verhalen uit hun brieven waren zo spannend! Hun leven leek geen dag hetzelfde.’ Toon zag de beelden weer voor zich die de brieven opriepen. Het vochtige oerwoud, de kleuren, de geuren... ‘Wat zij meemaakten, dat wilde ik ook. Ik wilde de wereld in, leeuwen en tijgers zien, bosjesmannen, vrouwen met blote borsten...’

Onwillekeurig schoot een hand naar zijn mond en de vlammen sloegen hem uit. O, jonge! Hoe kon hij zo stom zijn? Het flapte er zomaar uit. Dat hij zoiets hardop zei en dan ook nog tegen een van de paters! Alsof hij geen problemen genoeg had. De schaamte prikte in zijn hele lijf. Onder zijn oogharen gluurde hij naar pater Aloysius. Die was niet boos, hij glimlachte!

‘Missiepater word je omdat je het geloof wilt verbreiden onder de heidenen, waar ook ter wereld. Je bent niet geïnteresseerd in hun omgeving, maar in henzelf.’

Toon haalde verontschuldigend zijn schouders op. Hij wist dat het zo zou moeten zijn. Maar als het nou niet zo was? Waar haalde hij die belangstelling vandaan?

‘Je denkt niet aan hun blote borsten, maar aan het redden van hun onsterfelijke ziel.’

‘Het spijt me.’ En eigenlijk was dat niet eens waar. Het speet Toon helemaal niet. Hij wilde leven en alles ervan meemaken. Sinds de zomervakantie wist hij, dat hij een groot deel daarvan zou missen als hij priester werd.

Het besef kwam ineens, als donderslag bij heldere hemel toen hij thuis was in Oosterhout. Elke dag zag hij meisjes voorbijfietsen in zomerjurken, met losse haren en blote armen en benen. Soms lachten ze naar hem en in die lach school een belofte. Er is meer op deze wereld, leken ze te willen zeggen. Meer dat jij ooit zult leren kennen.

Die meisjes waren er de zomer daarvoor vast ook geweest, maar toen had hij ze niet gezien. In ieder geval niet zoals hij ze deze keer zag. En nu kon hij ze niet meer vergeten. Door die meisjes wist hij, dat hij in het leven wilde staan en er niet van buitenaf naar wilde kijken.

‘Ik heb geprobeerd die gedachten uit mijn hoofd te zetten,’ zei Toon. En dat was waar. Het zou zoveel makkelijker zijn als het zou lukken. En hij wist ook niet hoe het verder moest, als het niet ging.

Pater Theophilus knikte bij zichzelf, alsof hij een beslissing had genomen. 'Ik zal met de rector over jouw geval spreken. Misschien hoor je hier niet thuis.'

Maar waar dan wel? En wat zouden zijn ouders zeggen? Die waren trots op hem. Hun oudste zoon ging de missie in. Dat was wat ze dachten, en ze wisten niet wat er hier het laatste halfjaar op het internaat was gebeurd. Toon had het ze in ieder geval niet geschreven. En in de kerstvakantie hadden ze er met geen woord over gesproken. Van school af zonder diploma... Ze zagen hem aankomen.

'Je mag weer terug naar de slaapzaal,' zei Theophilus en hij liep weg zonder om te kijken.

Een week later moest Toon bij de rector komen. Hij klopte voorzichtig op de grote eiken deur. Te zacht. Er kwam geen reactie. Nog een keer en nu harder. Er was geen uitstel meer mogelijk.

'Binnen!'

Toon opende de deur. Hij kon zich niet herinneren of hij ooit eerder in deze kamer was geweest. Hij stapte over de drempel en het leek alsof hij ter plekke kromp. De hoge wanden met de boekenkasten torenden beschuldigend boven hem uit. Het rook naar boenwas en het grote houten bureau glom, net als de kale schedel van de rector. Op een of andere manier stelde dat Toon gerust. Het maakte de rector menselijker.

Nu pas zag hij, dat pater Theophilus tegenover de rector zat. Die knikte hem bemoedigend toe. Toons maag trok samen. Wat hadden die twee voor hem bekokstoofd?

'Kramer,' stelde de rector vast. En hij schoof met wat papieren op zijn bureau. Er stond geen andere stoel dan die van pater Theophilus en het was zo te zien ook niet de bedoeling dat hij ging zitten.

‘Ik heb je cijfers van het afgelopen halfjaar gezien, en van pater Theophilus gehoord welke gesprekken hij met jou gevoerd heeft. We kunnen maar tot één conclusie komen. Je bent hier niet op zijn plaats. Er is een brief naar je ouders uit, om te vertellen dat je weer thuiskomt.’

In Toons maag nestelde zich een grote koude klont. Hij had het zien aankomen en hij had het diep in zijn hart gewild, maar dit was een vertrek zonder uitweg.

Even bleef het stil, alsof de rector wachtte tot zijn boodschap was overgekomen. Moest hij iets zeggen? Hij zou niet weten wat. Hij staaarde naar de papieren onder de handen van de rector om hem niet aan te hoeven kijken.

‘Pater Theophilus vindt dat we je niet zo kunnen laten gaan, omdat je tot een halfjaar geleden een goede leerling bent geweest. Je krijgt een overgangsbewijs van de vierde naar de vijfde klas, met je overgangsrapport erbij. Dat betekent dat je thuis op het gymnasium of op de hbs verder zou kunnen leren, zodat je alsnog je eindexamen kan halen. Volgens Theophilus zou je er zelfs mee aan het werk kunnen, als je zou willen.’

Toons ogen schoten onwillekeurig naar die van pater Theophilus. Die hield zijn gezicht strak in de plooi, maar zijn ogen twinkelden. De koude klont smolt als sneeuw voor de zon en maakte plaats voor een warm gevoel. Pater Theophilus begreep hem en bood hem een uitweg. Hij onderdrukte een grijns. Hij ging hier weg, terug naar het echte leven! Iets doen, wat ertoe deed.

‘Ga je spullen maar pakken, Kramer,’ zei de rector afgemeten. ‘Pater Theophilus helpt je verder bij de afwikkeling van je vertrek.’ Hij stond op en knikte kort naar Toon, ten teken dat het gesprek afgelopen was.

Toon stak zijn hand uit, maar de rector nam hem niet aan. De teleurstelling over Toons mislukking droop van zijn ge-

zicht, maar het kon Toon niets meer schelen. Met een licht gevoel draaide hij zich om en liep de kamer uit.

Op de gang werd hij ingehaald door pater Theophilus.

‘Als het geen oorlog was geweest, had de rector je niet zo makkelijk laten gaan,’ zei hij. ‘Dan had je in ieder geval hier je examens moeten doen. Maar in deze onzekere tijden is de rector lastige leerlingen liever kwijt dan rijk.’ Theophilus legde een hand op Toons schouder. ‘Ik vertrouw erop, dat je iets moois van je leven maakt, Toon, en dat het ook zinvol is voor anderen.’

Als het geen oorlog was geweest, had hij misschien ook niet zo sterk het gevoel gehad, dat hij hier weg moest. En iets moois van zijn leven maken, dat was precies wat hij wilde. Iets zinvol doen, en niet meer langs de zijlijn staan.

Toon pakte de hand van pater Theophilus. ‘Dat beloof ik, pater. Ik zal iets doen, wat ertoe doet.’

Weer thuis

Toon stapte in de tram met een nauwelijks te verbergen gevoel van vrijheid. De conducteur bekeek hem van top tot teen, zichtbaar verbaasd. Minutenlang bleef zijn blik op Toons koffer hangen. Hij wist het, het zag er definitief uit. In zijn buik kriebelde de blijdschap.

‘Ziekte thuis?’ vroeg de conducteur.

‘Voor zover ik weet niet.’ Toon schoof langs hem en zocht een plaatsje aan het raam. De tram klingelde en vertrok. Voor de laatste keer zag Toon het klooster aan zich voorbijtrekken. De donkere muren met de hoge ramen. Geen mens te zien. De jongens waren binnen en Toon kon precies bedenken wat ze aan het doen waren. Zij wel, maar hij niet meer!

Eindeloze reis dwars door Brabant. Steeds verder van het klooster, en steeds dichterbij zijn ouderlijk huis. Langzaam verdampde het gevoel van opwinding. Straks zag hij zijn ouders. Die hadden de brief al gehad. Wat zouden ze zeggen?

Halte. Een man stapte uit en een boerenvrouw in. Met stevige passen stevende ze recht op Toon af en liet zich naast hem ploffen. Klaar voor een praatje.

‘Hèhè!’ Ze liet een grote mand tussen haar benen op de grond zakken en deed haar hoofddoek af. Ze liet een hand over het haar glijden om haar kapsel te controleren. Toon onderdrukte een glimlach. Net of er iets kon verschuiven aan die stijve knot.

‘Net gehaald. Ik moest het laatste stuk nog rennen.’

Dat was te zien. Haar wangen waren rood en er vormde zich een zweetdruppel op haar voorhoofd.

‘Op weg naar huis? Gezellig, naar je moeder. Niets aan de hand, hoop ik?’ Zonder op antwoord te wachten, ratelde ze door. ‘Altijd fijn, om het dorp te zien waar je opgegroeid bent. Je oude vrienden, het plein waar je vroeger met hen voetbalde...’ Ze zuchtte weemoedig. Alsof ze zelf jaren gevoetbald had.

Haar verhaal klopte niet, en om de een of andere reden kon hij dat niet laten gaan. ‘Mijn ouders wonen in Oosterhout, maar ik ben er niet opgegroeid.’

De boerin verschoof en keek hem met opgetrokken wenkbrauwen aan. ‘Waar dan wel?’

‘We komen uit Dordrecht. Daar zat ik op de lagere school. Mijn ouders zijn twee jaar geleden verhuisd. Toen zat ik al drie jaar op het seminarie.’

‘Dan heb je in Dordrecht gevoetbald. Ken je in Oosterhout zeker geen mens,’ stelde ze vast.

Toon knikte. Het was dat zijn ouders en broers en zussen er woonden, maar met ‘thuis’ had Oosterhout weinig te maken.

‘En wat doen je ouders dan nu in Oosterhout?’

‘Werk,’ zei Toon. ‘Mijn oom Chris is architect in Oosterhout en hij had mijn vader nodig om werk voor hem uit te voeren. Die was timmerman, maar nu heeft hij een eigen bedrijfje. Soort aannemerij.’

‘Dat is mooi. Werk is belangrijk.’

Ja, zeker omdat ze thuis met negen kinderen waren. De crisisjaren voor de oorlog waren niet makkelijk geweest.

De vrouw kletste maar door en vertelde over het reilen en zeilen bij haar op de boerderij en Toon staarde uit het raam. Zijn gedachten dwaalden af, naar een plek waar de boerin ze niet meer kon bereiken.

Sneller dan hij wilde reed de tram Breda binnen. Zijn vader stond hem op te wachten bij de tramhalte. Toon zag hem al van ver staan. Handen op het stuur van zijn fiets, schouders recht, hoed een beetje achter op zijn hoofd. Een bekend beeld, maar toch ook weer niet. Daarvoor was hij te lang weg.

De tram stond rinkelend stil bij de halte en zijn vaders ogen zochten hem tussen de uitstappende mensen. Hij knikte even als begroeting en strekte een hand uit naar Toons koffer. 'Geef maar, dan zetten we die achterop.'

Toon gaf hem zonder een woord de bruine kartonnen koffer. Hij wist dat hij nu iets moest zeggen, maar hij had geen idee wat.

Zijn vader wees met zijn hoofd in de richting van de torenklok. 'We kunnen met het eten thuis zijn.'

Zwijgend liepen ze naast elkaar in de richting van Oosterhout. Het was nog een flinke tippel van zeker twee uur.

'Weet je nog, de eerste keer dat ik je hier van de tram haalde?' zei zijn vader.

Toon zag het weer voor zich. 'Ik kwam eerder naar huis, omdat de oorlog net was begonnen.' Boven Breda hadden ze Duitse vliegtuigen gezien. Voor het eerst.

'Op het seminarie zagen we luchtgevechten tussen de Engelsen en de Duitsers. Elke avond.'

Zijn vader knikte. Hun benen gingen in hetzelfde ritme. Precies zoals ze vanuit het seminarie altijd wandelden. Links voor, rechts voor. Breda uit, langs Teteringen, dan door het bos. Steeds maar rechtdoor en zijn vader zei geen woord. Hijzelf ook niet. Wat moesten ze ook zeggen? Zijn vader was geen prater. En hij zelf was het praten verleerd, zeker in dit soort situaties.

Het schemerde toen ze over de brug Oosterhout naderden. 'Het spijt me, vader,' zei Toon toen. Dat was het minste wat hij kon zeggen.